До дискусії про сутність і зміст права власності

О. М. Клименко
доктор юридичних наук, старший науковий співробітник, завідуючий відділом проблем розвитку національного законодавства Інституту законодавства Верховної Ради України

У статті висвітлено сучасні підходи щодо розуміння права власності в об'єктивному та суб'єктивному сенсі, визначення сутності права власності у контексті теорії абсолютності права власності та теорії соціальної функції власності, його правового змісту з позицій обґрунтування як юридичного відношення особи до речі та як правовідношення суб'єктів стосовно речі, а також в аспекті розмежування понять «право власності» та «власність».
Ключові слова: *право власності, інститут права власності, суб'єктивне право власності, власність.*

В статье освещены современные подходы к пониманию права собственности в объективном и субъективном смысле, определению сущности права собственности в контексте теории абсолютности права собственности и теории социальной функции собственности, его правового содержания с позиций обоснования как юридического отношения лица к вещи и как правоотношения субъектов относительно вещи, а также в аспекте разграничения понятий «право собственности» и «собственность».
Ключевые слова: *право собственности, институт права собственности, субъективное право собственности, собственность.*

The article presents an overview of the modern approaches to the understanding of the

property rights in the objective and subjective sense, the essence of the property rights in the context of the absolute property rights theory, and social function of the property theory, its legal essence considering person's legal relation to the object and the entities' legal relations to the object, as well as the distinction between the «property rights» and «property» notions.
Keywords: *ownership, institute of ownership, subjective the property rights, property.*

Право власності є тим правовим явищем, яке завжди зберігає актуальність і глибокий потенціал для наукових досліджень, оскільки його розвиток перебуває в динамічному зв'язку з процесами загальносуспільного розвитку. Це пояснюється природою права власності, що лежить в основі власне людського буття. З одного боку, це право забезпечує основу свободи людини і в цьому плані є умовою розвитку особистості та громадянського суспільства. З іншого боку, воно входить до системи найбільш важливих правовідносин, що стосуються присвоєння й розподілу (обороту) матеріальних благ у суспільстві, з чим пов'язують загальний соціально-економічний розвиток. Тож є обґрунтованим визнання права власності цінністю в загальносуспільному значенні, багатогранність якої проявляється в комплексних його ознаках, зокрема як економічної, соціальної, політичної та правової категорії.

Проблематиці права власності у вітчизняній цивілістиці присвячували свої роботи такі видатні вчені, як Д. В. Боброва, О. В. Дзера, Н. С. Кузнецова, В. М. Коссак, В. В. Луць, Р. А. Майданик, І. В. Спасібо-Фатєєва, Є. О. Харитонов, О. І. Харитонова, Я. М. Шевченко та ін. Разом з тим, як і будь-який інший класичний правовий інститут, право власності з урахуванням особливостей розвитку суспільних відносин у певних історичних умовах ставить перед науковою спільнотою питання, розв'язання яких сприяє розширенню уявлення про його сутність і зміст як правового явища в контексті сучасних реалій.

Із позицій об'єктивної правової реальності право власності є фундаментальним правовим інститутом, що регулює найбільш значущі суспільні відносини, пов'язані з присвоєнням та оборотом матеріальних благ. У цьому сенсі право власності є системою правових норм, якими визначено зміст та обсяг правомочностей власника (його права та обов'язки), межі й особливості їх здійснення, правовий режим об'єктів права власності, правові засоби охорони та захисту суб'єктивного права власності.

У суб'єктивному сенсі право власності опосередковує реальні, юридично утверджені правові можливості власника з приводу реалізації ним власницьких правомочностей щодо володіння, користування та розпорядження своїм майном.

Право власності є речовим правом, а об'єктом права власності відповідно до Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) можуть бути будь-які речі (майно, майнові права), зокрема: об'єкти нерухомості (земельні ділянки, будівлі, споруди й інші об'єкти, нерозривно пов'язані з землею, підприємство як єдиний майновий комплекс), рухомі речі (ст. ст. 181, 190, 191), у тому числі грошові кошти та валютні цінності (ст. ст. 192-193), цінні папери (ст. ст. 194-195), матеріалізовані результати інтелектуальної, творчої діяльності (ст. 199), а також об'єкти, на які поширюється правовий режим речі, наприклад, тварини (ст. 180). Слід зазначити, що стосовно окремих об'єктів власності законом можуть бути встановлені особливості правового режиму або цивільного обороту, що в свою чергу впливатиме на зміст, обсяг, встановлення особливостей здійснення права власності щодо таких об'єктів.

Так, згідно з частиною другою статті 325 ЦК України об'єктом права приватної власності може бути будь-яке майно, за винятком майна окремих видів, що відповідно до закону не може належати приватним осо-

бам. Перелік видів такого майна нині визначено Постановою Верховної Ради України «Про право власності на окремі види майна» від 17 червня 1992 р. № 2471-XII. Нею також встановлений спеціальний порядок набуття приватними особами права власності на окремі види майна. Слід наголосити, що відповідно до Конституції та ЦК України ці питання потребують виключно законодавчого регулювання [1, с. 17, 181]. Однак, незважаючи на спроби їхнього врегулювання спеціальним законом [2], поки що вони залишаються нереалізованими.

Суть права власності в суб'єктивному сенсі полягає у праві особи на річ (майно). Це право вона здійснює відповідно до закону за власною волею і на власний розсуд, незалежно від волі інших осіб. Відтак, власник може здійснювати своє право власності особисто, спільно з іншими особами або передати свої власницькі правомочності повністю чи частково іншій особі. Власник також має право вчиняти щодо свого майна будь-які дії, що не суперечать закону, зокрема використовувати це майно для здійснення підприємницької діяльності, встановлювати щодо нього обтяження, вирішувати питання його юридичної долі, навіть відмовитись від нього.

Традиційно зміст суб'єктивного права власності визначають через тріаду правомочностей власника, що включають його права володіння, користування та розпоряджання своїм майном.

У сучасній вітчизняній цивілістиці поширеним підходом щодо розуміння сутності права власності є підхід, за яким вважають, що право власності виражає відношення особи до речі. Згідно з ним право власності означає, що між особою і певною річчю встановлюється ідеальний (юридичний) і безпосередній зв'язок, річ піддається пануванню певної особи, належить їй. Усі інші особи мають утримуватися від порушень цього панування, завдяки чому воно є абсолютним [3, с. 6]. Право власності характеризують як визнане законом право, яке закріплює абсолютну належність майна особі (власникові) [4, с. 288]. Такий підхід отримав втілення в розвитку теорії абсолютності права власності. Ця теорія випливає з відомої у праві теорії абсолютності правовідносин, що обґрунтовується юридичною характеристикою таких правовідносин наявністю визначення лише однієї сторони – носія суб'єктивного права; всі інші суб'єкти зобов'язані утримуватися від порушення її законних прав та інтересів. Тож у вітчизняних наукових і літературних джерелах для характеристики права власності є поширеними та звичними його визначення «абсолютного права» [5; 6, с. 6], «абсолютного панування власника над річчю» [7, с. 335] тощо. Деякі науковці вважають, що факт належності права власності до абсолютних суб'єктивних прав є загальновизнаним [8].

Утім такі твердження, як і теорія абсолютності права власності, що виходить за межі абстрактного теоретичного аналізу й моделювання правовідносин та використовується для обґрунтування конструкцій щодо правової регламентації реальних суспільних відносин, на наш погляд, є спірними.

Про це, зокрема, свідчить те, що наукова полеміка з цього приводу має певну історію та зберігає свою актуальність і досі [9, с. 14, 15]. Нині сумніви та критичні зауваження щодо неї висловлюють деякі вітчизняні вчені, обґрунтовуючи свої позиції соціальною функцією власності, законодавчо встановленими обмеженнями та можливостями державного втручання у здійснення цього права [10].

Крім того, наведена характеристика права власності як абсолютного ґрунтується на окремому критерії правової природи цього права, що походить зі статусу власника, оскільки вказує на ознаки не потенційних правових можливостей особи щодо реалізації нею права на річ (які включають і правові можливості набуття такого права), а тих, що забезпечуються в силу вже існуючої правової ситуації (стану) – за наявності визнан-

ня правового статусу особи як власника. Проте така картина видається неповною.

На підтвердження такої позиції можна розглянути підходи щодо обсягу гарантій права власності, які надаються Конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод та протоколами до неї [далі – Конвенція].

Так, статтею 1 Конвенції встановлено зобов'язання договірних держав гарантувати кожному, хто перебуває під їхньою юрисдикцією, права і свободи, визначені цією Конвенцією. Відтак, у ній ідеться про гарантії конвенційних прав по суті, тобто створення умов для їх утвердження та існування. Про це свідчать і відповідні статті основного тексту Конвенції, якими закріплено, зокрема право на життя (ст. 2), право на свободу та особисту недоторканність (ст. 5), право на справедливий суд (ст. 6), право на повагу до приватного і сімейного життя (ст. 8), право на шлюб (ст. 12), право на ефективний засіб юридичного захисту (ст. 13). Проте стаття 1 Першого протоколу, на відміну від інших конвенційних статей, має назву «Захист власності». Таким чином, обсяг гарантій за Конвенцією щодо цього права охоплює виключно захист вже існуючого права. Тож ця стаття не гарантує право на отримання, набуття такого права [11, с. 5].

У контексті досліджуваної проблеми слід також підтримати думку, що суб'єктивне цивільне право перебуває у тісному взаємозв'язку з об'єктивним цивільним правом і визначає юридичні можливості щодо здійснення такого суб'єктивного права через поведінку зобов'язаної (уповноваженої) особи [12] в структурі відповідних правовідносин.

Згідно з законодавством України право власності є непорушним, однак при здійсненні своїх прав власник зобов'язаний дотримуватися моральних засад суспільства і не може використовувати своє право власності на шкоду правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію та природні якості землі; він також може бути позбавлений права власності або обмежений у його здійсненні у випадках і в порядку, встановлених законом (ст. 41 Конституції України, ст. ст. 319, 321 ЦК України).

Законодавчо встановлені вимоги щодо здійснення права власності кореспондуються з закріпленим у Конституції та ЦК України принципом «власність зобов'язує», у системному зв'язку з яким вказують на те, що власник є зобов'язаним суб'єктом. Тож у контексті аналізу наведених положень об'єктивного права навряд чи можна розглядати суб'єктивне право власності як абсолютне.

Підтвердженням правильності такої думки є позиції Конституційного Суду України, викладені в Рішенні від 16 жовтня 2008 р. № 24-рп/2008 у справі щодо колекції образотворчого мистецтва Акціонерного товариства «Градобанк». При його ухваленні Суд виходив із того, що: право приватної власності не є абсолютним; його здійснення має певні конституційно-правові межі, встановлені, зокрема, приписами частини третьої статті 13, частини сьомої статті 41 Основного Закону України, в яких зазначається, що власність зобов'язує і не повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству, правам, свободам та гідності громадян. Крім того, в Конституції України допускається примусове відчуження об'єктів права приватної власності з мотивів суспільної необхідності (частина п'ята ст. 41 Конституції України) [13].

Враховуючи те, що в розвиток цих конституційних норм аналогічні приписи закріплено в ЦК України у складі загальних положень про право власності, вважаємо, що наведене офіційне тлумачення має загальне значення. Тож відповідні юридичні властивості є притаманними суб'єктивному праву власності як конституційному і цивільному праву.

Наведене зумовлює порушення ще одного теоретичного питання, а саме: щодо відповідності теорії права власності як юридичного відношення людини до речі (що домінує нині у вітчизняній юридичній науці) сучасному стану та тенденціям розвитку

суспільних відносин власності. На наш погляд, ця теорія набуває своїх переваг в умовах суспільного запиту щодо становлення та зміцнення інституту права приватної власності, що, приміром, спостерігалося у перший період пострадянських реформ в Україні, коли, крім іншого, відбувалося відродження інституту права приватної власності в національному праві. Цим пояснюється наявність у цій теорії таких елементів статики, як прив'язка до правового статусу власника та визнання права власності абсолютним. Натомість в умовах достатньо розвинутих суспільних відносин власності, зокрема зумовлених розвитком ринкової економіки, більш прийнятною для цілей їх наукового опосередкування, як гадаємо, видається теорія права власності як правовідношення суб'єктів стосовно речі.

У контексті порушеного питання слід зазначити, що поняття «право власності» пов'язано з категорією «власність». Ці правові явища хоча й є близькими і взаємозалежними, проте їх не можна ототожнювати.

У літературі термін «власність» нерідко використовують у різноманітних значеннях, зокрема: 1) як історичну категорію, що визначає суспільну форму присвоєння матеріальних благ; 2) як синонім, еквівалент понять «майно» чи «речі» в контексті, приміром, передачі або набуття власності; 3) для визначення суто економічного явища (відповідних економічних відносин з приводу розподілу матеріальних благ); 4) як суто юридичну категорію – право власності; 5) як правовий інститут – сукупність юридичних норм, спрямованих на регулювання економічних відносин власності. Слушним є зауваження, що у результаті такої термінологічної плутанини складаються помилкові уявлення та стереотипи про власність. Але для цілей правового аналізу відносини власності розглядають як відносини з фактичного присвоєння конкретного майна, що становлять предмет правового регулювання [14, с. 123]. На цей аспект правового змісту власності звернув увагу Д. Н. Сафіуллін, зазначивши, що економічно, політично і соціально гарантована можливість присвоєння становить основу економіко-правової моделі власності [15, с. 40, 41].

За детального вивчення й узагальнення різних наукових підходів і визначень встановлено, що елемент присвоєння дійсно відіграє ключове значення у визначенні сутності власності. Більше того, узагальнення наукових поглядів на дану категорію [16, с. 14; 17, с. 107-109, 122, 132; 18, с. 263-265] засвідчує, що критерій присвоєння за різного ставлення до нього розглядається наукою фактично як єдиний, по суті, набуває змісту вихідного, концептуального початку для наукового пізнання власності як самостійного правового явища. Критерій «присвоєння» розкривається в таких його функціональних властивостях (що забезпечують кваліфікаційні ознаки власності):

– як ціль, що виявляється в оцінці індивідуальної мотивації й суб'єктивного ставлення особи до присвоєння певних матеріальних благ;

– як факт, що слугує для оцінки виникнення (зміни, припинення) певних речово-правових зв'язків, що виникають у особи стосовно певного об'єкта власності;

– як юридико-кваліфікаційна ознака належності речі особі, що забезпечує персоніфікацію суб'єкта суспільних відносин власності.

В єдності наведених кваліфікаційних ознак поняття «власність» опосередковує прямий правовий зв'язок суб'єкта з конкретним предметом матеріального світу. Такий правовий зв'язок виражається у суб'єктивних правах та обов'язках особи стосовно об'єкта власності. З правового погляду власність є унікальним явищем, котре являє собою систему суспільних відносин з приводу існування правових можливостей щодо реалізації прав на об'єкти матеріального світу, що за суспільними уявленнями становлять певну соціальну цінність, блага.

Список використаної літератури

1. *Клименко О. М.* Законодавство у сфері регулювання правовідносин власності // Законодавча діяльність Верховної Ради України V та VI скликань : пріоритети, досвід парламентської практики, актуальні проблеми / Заг. ред. В. М. Литвина. – К. : Парламентське видавництво, 2009. – 656 с.
2. Див. проекти Закону України про право власності на окремі види майна : реєстр. № 1143 від 03.06.2002 р. (не прийнятий) ; реєстр. № 5402 від 14.04.2004 р. (відкликаний) ; реєстр. № 8410 від 28.12.2001 р. прийнятий Верховною Радою України 5 липня 2001 р. Закон «Про право власності на окремі види майна» на підставі пропозицій Президента України (реєстр. № 5430 від 26.07.2001 р.) було скасовано.
3. *Шевченко Я. М.* Право власності / Я. М. Шевченко // Юридична енциклопедія : в 6 т. / [редкол. : Ю. С. Шемшученко (гол. редкол.) та ін.]. – К. : Українська енциклопедія, 1998. – Т. 5 (П-С).– 2003. – 736 с.
4. Цивільне право України : підруч. : у 2-х кн. / О. В. Дзера (кер. авт. кол.), Д. В. Боброва, А. С. Довгерт та ін. ; за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнєцової. – К. : Юрінком Інтер, 2002.– Кн. 1. – 720 с.
5. *Дзера І. О.* Цивільно-правові засоби захисту права власності в Україні : автореф. дис. … канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / І. О. Дзера. – К., 2001. – 16 с.
6. *Михайленко О. О.* Речово-правові обмеження права приватної власності за стародавнім римським та сучасним цивільним правом України : автореф. дис. … канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / О. О. Михайленко. – Х., 2003. – 21 с.
7. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України. Станом на 1 травня 2012 р. / За заг. ред. В. В. Богатиря. – К. : «Центр учбової літератури», 2012. – 1024 с.
8. *Безсмертна Н. В.* Здійснення громадянами права приватної власності в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / Н. В. Безсмертна – К., 2001. – 19 с.
9. *Харченко Г. Г.* Проблематика абсолютності речових прав у правовій науці / Г. Г. Харченко // Держава і право. – Вип. 53. – К., 2011. – С. 14-20.
10. *Луняченко А. В.* Правовий режим земель сільськогосподарського призначення, які належать громадянам на праві власності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.06. – К., 2002.
11. Право власності за Європейською конвенцією з прав людини / [Аїда Гржич, Звонімір Матага, Матія Лонгар, Ана Вілфан]. – К. : Фенікс, 2007. – 56 с.
12. *Мічурін Є. О.* Об'єктивне та суб'єктивне цивільне право / Є. О. Мічурін // ВІСНИК Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2010. - № 2 (49) [електроний ресурс] – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/vkhnuvs/2010_49/49/23.pdf
13. Про передачу колекції образотворчого мистецтва Акціонерного товариства «Градобанк» у державну власність : Закон України від 24 червня 2004 р. № 1881-IV // Офіційний вісник України. – 2004. – № 28. – Т. 1. – С. 65.
14. *Фоков А. П.* К вопросу о собственности в гражданском праве : проблемы теории и практики / А. П. Фоков // Государство и право. – 2003. – № 10. – С. 123–124.
15. *Сафиуллин Д. Н.* Тезисы к разделу «Общее понятие собственности и права собственности на современном этапе» / Д. Н. Сафиуллин // Право собственности в СССР : Круглый стол изд-ва «Юридическая литература» / ред. и сост. Э. А. Чиркин ; отв. ред. Ю. К. Толстой, В. Ф. Яковлев. – М. : Юридическая литература, 1989. – С. 38–45.
16. *Зенин И. А.* Гражданское и торговое право капиталистических стран / И. А. Зенин. – М. : Изд-во МГУ, 1992. – 192 с.
17. *Рубаник В. Е.* Собственность в истории российской и украинской систем права : общее и особенное (Отношения собственности в восточнославянской традиции правового регулирования : историко-правовое исследование). – Х. : Консум, 2004. – 520 с.
18. Гражданское право Украины : в 2-х ч. / А. А. Пушкин, В. М. Самойленко, Р. Б. Шишка и др. [под ред. А. А. Пушкина, В. М. Самойленко]. – Х. : Ун-т внутр. дел ; Основа, 1996. Ч. 1. – 1996. – 440 с.